

Наталія Матвеева (Natalya Matveyeva)
Тернопільський національний педагогічний університет
ім. Володимира Гнатюка

Іванна Цар (Ivanna Tsar)
Інститут української мови НАН України

ЗМІНИ МОВНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ У КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Changes within Ukrainians' Language Consciousness Resulting From the Russian-Ukrainian War

ABSTRACT: The article is devoted to outlining the main trends in the language consciousness of Ukrainians within the context of the full-scale Russian-Ukrainian war. The purpose of the research is to find out the main reasons for changes in the language consciousness of Ukrainians after the beginning of the war on the basis of the language biographies of Ukrainians. The research material was language biographies of Ukrainians of various ages, including temporarily internally displaced people, as well as representatives of national minorities (Crimean Tatars), recorded in the form of detailed interviews (30 dictaphone recordings). The results confirm changes in the language consciousness of Ukrainians. The main reasons that have led to such changes are the influence of the war and the new language environment. We can draw the conclusion that the war had a positive effect on the usage of the state language and has raised the level of language awareness amongst Ukrainians

KEYWORDS: language consciousness, language identity, national identity, language behavior, language biography

Вступ

Український народ упродовж останніх років зіштовхнувся з серйозними суспільно-політичними викликами, які суттєво вплинули на національну ідентичність українців та мовну ситуацію цілої країни. У період повномасштабної російсько-української війни чимало громадян були змушені змінити умови свого життя. У цьому контексті важливими видаються модифікації мовної свідомості українців, а також зміна їхнього ставлення до російської мови.

Зокрема, багато людей, які використовували російську мову в повсякденні чи взаємодіяли з нею в різних сферах, переглянули своє ставлення до цієї мови. За словами Уповноваженого із захисту державної мови Тараса Кременя, повномасштабна війна вплинула на масову свідомість громадян України та сприяла утвердженню української мови як державної¹. Це підтверджують і результати соціологічних опитувань. Наприклад, згідно з підсумками дослідження, проведеного компанією Gradus Research на замовлення «Суспільного» в жовтні 2022 р., від початку повномасштабного вторгнення Росії 57% українців почали більше спілкуватися або повністю перейшли на українську мову². Помітними також є зміни в трактуванні українцями своєї рідної мови. Порівняймо, у 2012 р. 57% громадян називали своєю рідною мовою українську, у 2022 р. рідною українську вважали вже 76% людей³. Отже, сьогодні спостерігаємо нову потужну тенденцію до активного використання державної мови в різних сферах суспільного життя, і її необхідно дослідити.

Теоретичне підґрунтя дослідження

До початку повномасштабного вторгнення мовна ситуація в Україні була значною мірою вивчена. Комплексне дослідження з цієї проблеми представлено в колективній монографії групи соціолінгвістики Інституту української мови НАН України, де детально проаналізовано мовну ситуацію в Україні до 2020 р.⁴. Автори монографії констатували, що мовна ситуація в Україні змінювалася на користь української мови й до початку повномасштабної війни, але «в мирних умовах (і навіть в умовах гібридної війни, що тривала з 2014 р.) ці зміни були б поступовими»⁵, проте зараз ситуація змінюється доволі різко. Крім цієї ґрунтовної праці, мовному питанню присвячено публікації багатьох українських соціолінгвістів, як-от: Лариси Масенко⁶, Світлани Соколової⁷,

¹ *Війна і мова: як російське вторгнення змінило ставлення українців до чинників ідентичності – експертне обговорення*, «Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» 3.06.2022, [в:] <https://dif.org.ua/article/viy-na-i-mova-yak-rosiyske-vtorgnennya-zminilo-stavlennya-ukraintiv-do-chinnikiv-identichnosti-ekspertne-obgovorennya> (17.09.2023).

² Я. Осадча, *57 % громадян стали більше спілкуватися або перейшли на українську – опитування*, «Українська правда» 20.10.2022, [в:] <https://life.pravda.com.ua/society/2022/10/20/250940/> (1.10.2023).

³ *Що стосується загальнонаціонального опитування: мовне питання в Україні*, «Соціологічна група Рейтинг» 19.03.2022, [в:] https://ratinggroup.ua/research/ukraine/language_issue_in_ukraine_march_19th_2022.html (13.11.2023).

⁴ *Територіальні т. соціокультурні умови функціонування української мови в Україні*, відп. ред. С. Соколова, Київ 2023.

⁵ Там само, с. 726.

⁶ Л. Масенко, *Конфлікт мов т. ідентичностей у пострадянській Україні*, Київ 2020.

⁷ С. Соколова, *Зміни у ставленні українців до мов на тлі повномасштабного вторгнення Росії в Україну*, «Українська мова» 2023, № 1, с. 3-19.

Оксани Данилевської⁸, Олени Рудої⁹, Людмили Підкуймухи і Надії Кісс¹⁰, Ольги Шевчук-Клюжевої¹¹. Однак після початку російсько-української війни становище української та російської мов в Україні, очевидно, трансформується, а тому вивчення таких змін є актуальним завданням.

Мова – це не лише засіб формування національної ідентичності людей, але й потужний чинник, що сприяє розвитку та зміцненню українського суспільства. У зв'язку з цим важливим є поняття **ідентичності**¹². Ідентичність – результат самовизначення людини чи групи в соціальному сенсі, створення «образу – Я» та «образу – Ми», тобто віднесення ними себе до тих чи інших спільнот за віковими, професійними, статевими, територіальними, етнічними, конфесійними чи іншими ознаками¹³. Звідси випливає, що національна ідентичність – це сукупність зв'язків, які об'єднують людей в націю, формуючи відчуття належності до конкретної нації. Серед основних компонентів національної ідентичності виділяємо спільну мову, культуру, історію, традиції та цінності. Нерозривно пов'язаною з національною ідентичністю є мовна ідентичність, оскільки вона виникає як наслідок ідентифікації з певною мовною спільнотою¹⁴. Мовна ідентичність реалізується в ставленні до мови, емоційному зв'язку з нею, а також у почутті належності до конкретного мовного кола. Національна та мовна ідентичності часто переплітаються й разом сприяють формуванню єдності всередині національної громади. В умовах російсько-української війни проблема ідентичності постає особливо гостро. С. Соколова, аналізуючи матеріали анкетування переселенців (дослідження здійснене у травні 2022 р.), констатує бажання осіб, які постраждали від російської агресії, ідентифікувати себе з українською нацією та готовність змінювати свою мовну ідентичність¹⁵.

Ключовим питанням нашого дослідження є поняття **мовної свідомості**. Згідно з визначенням Пилипа Селігея, мовна свідомість – «форма свідомості, яка обіймає погляди, уявлення, почуття, оцінки й настанови щодо мови та мовної дійсності. Інакше кажучи, мовна свідомість – це небайдуже, шанобливе став-

⁸ О. Данилевська, *Українська мова в українській школі на початку XXI століття: соціолінгвістичні нариси*, Київ 2019.

⁹ О. Руда, *Рідна мова vs мова повсякденного спілкування в оцінках українців*, „Slavia Meridionalis” 2021, № 21.

¹⁰ Л. Підкуймукха, Н. Кісс, *Battle of narratives: Political memes during the 2019 Ukrainian presidential election*, “Cognitive Studies | Études cognitives” 2020, vol. 20.

¹¹ О. Шевчук-Клюжева, *The sociolinguistic aspect of Ukrainian Russian child bilingualism on the basis of a survey of Ukrainian families*, “Cognitive Studies | Études cognitives” 2020, vol. 20.

¹² Тут і далі виділення наші: (Н. М., І. Ц.)

¹³ Л. Нагорна, *Поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі*, «Політичний менеджмент» 2003, № 2, с. 16.

¹⁴ О. Ровенчак, *Етнічні й мовні ідентичності т. практики українських мігрантів до Польщі т. Греції*, «Соціальна психологія» 2011, № 6 (50), с. 97-106.

¹⁵ С. Соколова, *Зміни у ставленні українців до мов на тлі повномасштабного вторгнення Росії в Україну*, «Українська мова» 2023, № 1, с. 8.

лення до мови»¹⁶. Тетяна Коць наголошує на зміні суспільної мовної свідомості в переломні моменти історії народу: «У часи активізації національно-визвольних рухів – і в умовах бездержавності, і в умовах державотворення (початок – кінець ХХ ст.) – формується етноцентрична суспільна мовна свідомість, найважливішою ознакою якої є усвідомлення рідної мови як символу національної ідентичності»¹⁷. Поділяємо й думку дослідниці про те, що саме на основі національної свідомості в період державотворення формується суспільна мовна свідомість¹⁸.

Проаналізувавши дослідження мовної свідомості в працях західноєвропейських лінгвістів, Лідія Гнатюк зауважила, що це поняття часто досліджують у зв'язку з багатомовністю та вивченням мовної політики й мовних конфліктів¹⁹. Такий підхід є, безумовно, актуальним і для соціолінгвістичних досліджень мовної свідомості за сучасної мовної ситуації в Україні, адже під впливом російсько-української війни змінюється важливий складник мовної свідомості українців – їхнє ставлення до української та російської мов. Як зазначає Оксана Михальчук, проблема ставлення до мов в одномовному і багатомовному суспільстві має різні параметри: в одномовному основним параметром індивідуальної мовної оцінки є самооцінка мовної компетенції, мовної діяльності як мовної норми, а в багатомовному для мовця стає важливим «вибір мови як символу мовної чи етнічної спільноти, оцінка престижу та потужності мови, аналіз власних мовних пріоритетів і вибір мовного коду»²⁰. Вербальне вираження мовної свідомості реалізується в мовній поведінці, визначеній комунікативною ситуацією з її лінгвальним наповненням та репрезентативністю екстралінгвальних параметрів мовця²¹. Таким чином, ми трактуємо мовну поведінку як складник мовної свідомості.

Сучасні соціологічні та соціолінгвістичні дослідження здебільшого кількісні та констатують, що під впливом війни значна кількість українців переходить на українську мову і / чи намагається відмовитися від усього російського²². Проте вони не завжди можуть пояснити, як саме змінюється мовна свідомість українців, які її складники зазнають найсуттєвіших змін, наскільки тривалими можуть бути такі зміни, а якщо вона не змінюється, то чому. Отже, постає

¹⁶ П. Селігей, *Мовна свідомість: структура, типологія, виховання*, Київ 2012, с. 13.

¹⁷ Т. Коць, *Мовна свідомість у синхронії т. діахронії*, «Мовознавство» 2017, № 1, с. 52.

¹⁸ Т. Коць, *Поняття «Мовна свідомість» у сучасній лінгвістичній терміносистемі*, «Термінологічний вісник» 2023, № 7, с. 136.

¹⁹ Л. Гнатюк, *Мовна свідомість як об'єкт досліджень у західноєвропейській лінгвістиці (огляд німецькомовних праць)*, «Українське мовознавство» 2012, № 42, с. 78-81.

²⁰ О. Михальчук, *Ставлення до мови в координатах мовної поведінки: український контекст*, „Studia Ucrainica Varsoviensia” 2015, t. 3, s. 135.

²¹ Т. Коць, *Поняття «Мовна свідомість» у сучасній лінгвістичній терміносистемі*, «Термінологічний вісник» 2023, № 7, с. 135.

²² Я. Осадча, *57 % громадян стали більше спілкуватися або перейшли на українську – опитування...*

необхідність глибше проаналізувати сучасні процеси зміни мовної свідомості українців з використанням якісних методів соціолінгвістичних досліджень. У цій статті ми розглядатимемо мовну свідомість українців у контексті мовної та національної ідентичностей, тобто як усвідомлення важливості того, що мова є засобом ідентифікації зі своєю нацією.

Мета дослідження – схарактеризувати основні мотиви змін мовної свідомості українців під час російсько-української війни.

Методи та матеріал дослідження

Матеріалом нашого дослідження стали мовні біографії українців різного віку (наймолодшому – 17 років, найстаршому – 70 років), зокрема тимчасово внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО), а також представників національних меншин (кримських татар), записані у формі деталізованих інтерв'ю тривалістю понад 1 годину кожне (усього 30 диктофонних записів загальною тривалістю близько 40 годин, з них 6 мовних біографій кримських татар)²³.

Мовні біографії є важливим інструментом соціолінгвістичних досліджень, особливо для аналізу багатомовності²⁴. Вони передбачають опис усього мовного життя людини з урахуванням мовної ситуації в країні і особливою увагою до моментів, пов'язаних із вивченням мови, зміною мовної поведінки тощо. З текстів опрацьованих мовних біографій можемо зрозуміти, що стало поштовхом до зміни мовної поведінки українців, як відбувалися процеси зміни мовного коду, як оточення сприймало їхній перехід на іншу мову спілкування та багато інших аспектів. Хоча метод мовної біографії не є кількісним і, послуговуючись ним, не можемо робити загальних висновків, підкріплених статистичними даними, утім він допомагає заглибитися в історію мовного життя окремої особистості й, відповідно, краще зрозуміти психологічні мотиви зміни її мовної свідомості та мовної поведінки. Детально представлено цей метод у праці Надії Кісс та Галини Шумицької²⁵. Дослідниці продемонстрували, як його можна застосувати на практиці, схарактеризувавши за допомогою мовних біографій мовну ситуацію на Закарпатті. Крім методу мовної біографії, для збирання матеріалу дослідження використано *метод включеного спостереження*, а для опрацювання – *описовий метод*.

Аналіз 30 мовних інтерв'ю ВПО дав змогу визначити основні причини зміни мовної поведінки респондентів, пов'язаної з трансформацією їхньої мовної сві-

²³ Дослідження здійснене завдяки участі авторів у нерезидентській програмі Французького інституту досліджень з гуманітарних т. соціальних наук (CEFRES, UAR 3138 CNRS-MEAE).

²⁴ R. Franceschini, *Language biographies*, “Sociolinguistica” 2022, № 36 (1-2); A. Pavlenko, *Autobiographic Narratives as Data in Applied Linguistics*, “Applied Linguistics” 2007, № 28/2.

²⁵ Н. Кісс, Г. Шумицька, *Соціолінгвістичний метод мовної біографії т. практика його застосування на Закарпатті*, [в:] *Соціальне у мові т. мова в соціумі: колективна монографія*, наук. ред. т. упоряд. Н. Ясакова, Київ 2023.

домости (Табл. 1). Звичайно, ці причини інколи можуть поєднуватися (для кожного інформанта обрано провідний чинник/чинники), утім зміни мовної поведінки опитаних відображають складні соціокультурні й психоемоційні процеси, що впливають на свідомість ВПО.

Табл. 1. Основні причини зміни мовної поведінки респондентів

Причина	Кількість інформантів
Перехід на українську мову як вияв спротиву Росії	15
Перехід на українську мову внаслідок перебування в новому мовному середовищі	5
Перехід на українську мову як вияв спротиву Росії та внаслідок перебування в новому мовному середовищі	5
Перехід на українську мову як спосіб уникнення конфліктів	4
Підлаштування під мову співрозмовника	1

Вплив війни на мовну свідомість українців

Ще з 2014 р. стало помітним пробудження національної і мовної свідомости українців, проте тоді це не було настільки масово, як зараз. Повномасштабний збройний конфлікт (2022 р.) й загроза національній безпеці спонукали багатьох російськомовних українців відчутти необхідність зберігати та підтримувати українську мову як символ національної ідентичности.

Наприклад, одна респондентка – Л. (ж., 1962, Маріуполь, українка, рос., зараз – укр.)²⁶ – зазначає, що лише в 2014 р. «пригадала, що українка». Жінка ділиться спогадами про те, як вона та її сім'я перейшли на українську мову спілкування:

Мої двоє синів і невістки зараз розмовляють українською. В чотирнадцятому році я якось сину сказала: «Більш до мене окупантською не звертайся, я відповідати не буду». Він трошки завис, то було телефоном, і потім сказав: «Тоді я буду повільно»... І я пишаюсь тим, що ми виросли всі в Маріуполі, всі російськомовні до певного часу, за якийсь час, хто скоріше, хто пізніше, але всі опанували українську. Я дуже задоволена²⁷.

²⁶ Тут і далі в дужках зазначено інформацію про опитаних в такому порядку: стать, рік народження, місце постійного проживання на початку повномасштабної війни, національність, рідна мова. Зауважимо, що ці параметри інформанти визначали самостійно. Опція «національність» прийшла ще з радянських часів, коли її записували в паспорті і обирати можна було лише тоді, коли батьки мали різні національності. У демократичних країнах є поняття «етнічне походження», яке людина визначає самостійно. Зараз в нас національність зближується з етнічним походженням.

²⁷ У прикладах збережено мову і вимову інформантів.

Зміни мовного коду, які фіксуємо в сім'ї переселенців з Маріуполя, доводять той факт, що чимало людей після початку збройного конфлікту з Росією стали свідомо використовувати державну мову та виявляли більшу зацікавленість українською культурою і літературою. Війна стимулювала прагнення українців до мовної самовизначеності. Зауважте, Л. наголошує, що основною причиною зміни її мовної свідомості й мовної поведінки стали «підступні дії Росії стосовно України». Ба більше, жінка в контексті воєнних подій навіть змінила своє усвідомлення рідної мови: «Я вважаю, що рідна мова в мене українська. Певний час, певний час, більше 50 років я спілкувалася чужою, нав'язаною обставинами мені мовою». Мовна біографія Л. ілюструє, що каталізатором зміни мовної поведінки і мовної самоідентифікації українців на сучасному етапі є війна Росії проти України, зокрема емоції, спричинені впливом війни.

Схожої думки дотримується також Є. (ж., 1979, Алчевськ, росіянка, рос.), яка стверджує, що війна стала поштовхом до усвідомлення своєї нової національної та мовної ідентичностей: «22 рік, лютий. Це взагалі відвернуло від російської мови, від усього російського, від фільмів, їхніх пісень. Це була відправна точка». Видно, що саме напад Росії пробудив у етнічної росіянки почуття патріотизму до України. З огляду на воєнні події чимало російськомовних громадян України справді усвідомили важливість державної мови та почали користуватися нею у своїх комунікативних практиках. Окрім того, вони почали розуміти руйнівний вплив широкого побутування російської мови в українському суспільстві на розвиток національної культури. Наприклад, І. (ч., 2006, Київ, українець, укр.) сказав, що перейшов на українську відразу, як почалася війна, і зауважив: «Я зрозумів, що російська мова калічить свідомість українського народу і заважає йому розвивати свою культуру та мистецтво в правильному напрямку».

Дехто навіть повторно змінив свою мовну поведінку – повернувся до спілкування українською, від якого раніше відмовився через почуття сорому чи намагання влитися в російськомовне середовище. А. (ч., 1999, Новомиргород, українець, укр.) так описує момент, коли повернувся до спілкування українською мовою:

Третій день повномасштабного вторгнення, це було 27-ме число, 28-го числа потім я вже пішов у військкомат і якраз було спілкуватися з військовими, тому тим паче хотів з ними українською спілкуватися, от. В побуті тоді ще спілкувався російською з деякими друзями. Але через деякий час після спілкування з військовими українською, після спілкування з друзями, які радикально налаштовані стосовно мовного питання, я, власне, почав потихеньку переймати їх погляди.

Тобто зараз маємо можливість спостерігати формування мовної свідомості тих українців, у яких її раніше фактично не було. Беручи до уваги думку П. Селігея про 4 рівні мовної свідомості – нульовий, початковий, середній і високий²⁸ –

²⁸ П. Селігей, *Мовна свідомість: структура, типологія, виховання*, Київ 2012, с. 25-45.

можемо простежити еволюцію мовної свідомости раніше російськомовних українців, яка виявляється у глибошому усвідомленні своєї мовної ідентичности, що була втрачена під впливом прямої чи прихованої русифікації.

Слід наголосити також і на тому, що інколи перехід на українську мову стає способом дистанціюватися від Росії в контексті воєнних подій. Так, В. (ч., 1957, Маріуполь, росіянин, рос.), що переїхав з Маріуполя разом із сином, підкреслює, що для вираження своєї проукраїнської позиції вони з сином, виїхавши з окупованого міста, перейшли на державну мову: «Коли виїхали в Запоріжжя вже, ще в автобус, коли вже сіли на українські автобуси, то вже перейшли з ним на українську... Це було в нас, як такий рубікон, що це українська. Все, ми переходимо на українську мову повністю». Розуміємо, що така зміна мовної поведінки не обов'язково означає цілковиту відмову від російської мови, а скоріше може бути спробою виразити свою ідентичність, підкреслити незалежність від Росії. Імовірно, така спроба може бути ситуативною: дати співрозмовникові зрозуміти, що перед ним «свої», або ж викликана нещодавнім стресом і психологічною відразою до всього російського.

Повномасштабна російсько-українська війна вплинула на мовну свідомість і багатьох представників національних меншин. Скажімо, аналіз мовних біографій кримських татар засвідчив не тільки певний внутрішній спротив російській мові та позитивне ставлення представників цієї національності до української мови в контексті сучасних подій, а й більшу увагу до їхньої рідної мови – кримськотатарської. А. (ж., 1993, Євпаторія, кримська татарка, кримськотат.) так коментує зміни у своїй свідомості: «З часом, після повтору агресії, для мене просто було простіше зрозуміти українців, які відстоюють своє право на мову, тому що я знаю, що російська зробила з моєю мовою». Дівчина зараз живе в Києві і навіть сама організувала невеликий розмовний клуб кримськотатарської мови серед своїх знайомих, а в повсякденні перейшла на українську, хоч раніше, «поки українцям по голові не дали», розмовляла російською:

Я не все життя говорила українською мовою. Рідна в мене кримськотатарська. Я зараз говорю українською, тому... Ну в українській мові нема шансу на вимирання, в кримськотатарській є... Я прекрасно усвідомлюю, що через 50 років, якщо я ще буду жива, мені нема кому буде слова сказати кримськотатарською... Це доволі реалістичний сценарій.

Перехід на українську у випадку А. зумовлений не лише намаганням відмежуватися від усього російського, а й розумінням наявности спільного ворога, намаганням підтримати державну мову, оскільки респондентка розуміє, що її рідна мова так само перебуває під загрозою.

Вплив нового мовного середовища на зміни мовної свідомості та мовної поведінки українців

Чимало українців після початку повномасштабного вторгнення Росії були змушені переїхати до безпечніших міст і сіл на Заході України. Очевидно, що вони опинилися в іншому мовному середовищі – переважно українськомовному, а тому багато з них відчули потребу змінити свою мовну поведінку. Зокрема, Ж. (ж., 1953, Харків, українка, укр.), яка переїхала до Тернополя, так описує свої перші враження від українськомовного міста:

Я з перших кроків не могла повірити, що я в такому середовищі, як це файне місто Тернопіль. І направо, і наліво – скрізь українська мова. Рідне слово звучить і від старших, і від дітей, і від школярів, і від молоді... Ну це такий бальзам був на мою душу, я вам не могу передати.

Однією з причин зміни мовної поведінки російськомовних українців у новому оточенні стало бажання адаптуватися до нового соціокультурного середовища й утвердитися в українській спільноті. Зміна мовної поведінки в цьому випадку може виявлятися у вивченні української мови, спілкуванні з носіями мови та активній участі в культурних подіях і заходах, що сприяє збереженню та підтримці української мови й ідентичности. Наприклад, М. (ж., 1957, Рубіжне, українка, рос.), яка з початку воєнних дій переїхала до Тернополя, розповідає:

Тут всі розмовляють українською мовою. Як можна розмовляти іншою мовою, як тут Україна, і українською мовою треба... От тут я відчула, що це мова нашої держави. Що державність теж визначається мовою... Ну я приїхала в осередок української мови. Я приїхала в ту частину України, яка була завжди, розмовляла українською мовою... Я намагаюсь, як сказати, сюди вписатися.

Слід зазначити й те, що часто ВПО змінили не лише мовну поведінку, але також і вдосконалили свою мовну свідомість, адже в українськомовному середовищі вони також поступово почали розділяти проукраїнські погляди. Зокрема, М. аргументує зміну свого бачення мовних конфліктів:

Я була незадоволена до війни, коли оці, як ви кажете, оці закони всі випускали про язык. Я вважала так, що ніякого конфлікту языкового, це я так вважала раніше, немає. Яка частина хоче розмовляти, вона народилась з цим языком, хай розмовляє російською. Та частина України, яка народилась з українською мовою, хай розмовляє українською... Ось, і я вважала, що ці всі закони, що російськомовних притісняють, і так далі... Це все видумки. Ніхто нікого не притісняв. Це все робилося завдяки політиці Росії.

Матеріал проаналізованих мовних біографій свідчить, що лише зараз люди почали розуміти, що такі закони були спрямовані не на утискання російської культури чи мови, а на заохочення використання української мови в контексті державного будівництва та національного самовизначення. Нам видається, що усвідомлення цього факту стало ознакою зростання мовної свідомості серед населення.

Варто звернути увагу на те, що перебування в українськомовному середовищі вплинуло навіть на тих інформантів, хто з початком повномасштабного вторгнення перейшов на українську мову, адже вони побачили, що спілкування українською мовою може бути не лише свідомим, мотивованим війною вибором, а повсякденною реальністю. Скажімо, респондент І. (ч., 2006, Київ, українець, укр.) у лютому 2022 року був змушений тимчасово виїхати на Захід України. Переїхавши до Рогатина (Івано-Франківська обл.), він ходив до місцевої школи і спілкувався з однолітками. На запитання, чи вплинуло перебування в Рогатині на його мовну свідомість, І. відповів: «Не вплинуло, але воно довело, що спілкуватися українською будь-де та з будь-ким – це не просто можливо, а й необхідно».

Крім того, мовні біографії показують, що багато людей змінили свою мовну поведінку в українськомовному середовищі через почуття патріотизму та прихильності до України в умовах воєнного конфлікту. Вони вважають використання української мови засобом вираження своєї підтримки та покладають на неї символічне значення в контексті національної єдності та боротьби за незалежність. Такої думки дотримується, наприклад, Ж.:

Оце ж лише після війни, як розпочалася ця жорстока кривава агресія, і я, дякуючи Богу, потрапила **в справжню Україну**. Оце тепер я все переосмислила і зрозуміла, що я була, як і інші, зрадниця. Зрадила свою рідну мову, хоча вона мені близька, доступна і зрозуміла.

Ж. аргументує свою російськомовність тим, що вона все життя прожила в російськомовному оточенні й навіть не знала, що є «справжня Україна, що є українська Україна... Я думала, що всі зросійщені. Ну в Тернополі моя душа розквітла, я так насолоджуюся, я так люблю звертатися до людей... Так тепер я не хочу звідси повертатися додому, бо там сусідка рашка». З огляду на всі події жінка тепер розцінює своє спілкування російською мовою раніше як зраду. Цей приклад, з одного боку, добре ілюструє, наскільки стереотипні уявлення про мовне середовище впливають на мовну поведінку особи. З іншого боку, він підтверджує важливість подорожей в ті регіони України, де більшість спілкується українською мовою. Як бачимо, перебування (навіть коротке) в українськомовному середовищі може суттєво змінити мовну свідомість людини. Ба більше, дослідження, проведені раніше, доводять, що навіть переїзд із переважно російськомовного в білінгвальне середовище впливає на мовну поведінку людей.

Скажімо, російськомовні переселенці з Донецької, Луганської областей та Криму, перебуваючи в Києві, де побутують і українська, і російська мови, починали більше використовувати українську й навіть думати нею²⁹.

Зміни мовної поведінки як спосіб уникнення мовних конфліктів

Перехід на українську мову може відбуватися також через намагання уникнути мовних конфліктів. У ситуаціях, коли існує напруженість або конфлікт між мовними групами, люди можуть вирішити змінити свою мовну поведінку, щоб знизити можливість зіткнення чи протистояння. Так, зокрема, уважає В. (ж., 1977, Миколаївщина, українка, рос.):

Я б розмовляла російською. Ну і за счот людей, я не знаю чому. Ну вони щось агресивно настроєні от просто протів русских. Ну протів русских само собою, а протів того, що ми російськомовні... І просто не хочеться, як то кажуть, ну на конфлікти всякі, бо ж дуже багато людей, які починають агресивно реагувати на це все, і починають тобі там: «от, ви панєєжалі такіє... Якби не ви, нічого б такого не було.

З огляду на це розуміємо, що дехто розмовляє українською мовою лише поза межами дому, оскільки вживання спільної мови дозволяє уникнути напруження, яке може виникнути під час спілкування мовою, що є джерелом конфлікту. Хоча зрозуміло: незважаючи на те, що такі ВПО й певною мірою змінили свою мовну поведінку та почали використовувати державну мову, проте не вдосконалили свою мовну свідомість. Проілюструвати таке припущення можемо на прикладі різних міркувань В. упродовж інтерв'ю, а саме:

Я не хочу, як то кажуть, нікого обіжати, ну русский язык як то ближче, то тому що мені проще на ньому разгаварівать»; «Ну я так не щитаю, що якщо російською мовою спілкується, значить агресор»; «Ну приїжджали тоже і на море, і ніхто нікого не упрікав. Правильно? Що ви приїжджаєте і кажете там, українською мовою розмовляєте?... Кожен розмовляв, як йому, як то кажуть, було добре.

Ба більше, жінка взагалі вважає, що спочатку державну мову має використовувати керівна верхівка, а вже потім цей приклад буде поширюватися на все населення:

Дело в том, шо скока каналов, скока всяких блогеров, всі розмовляють русским языком, всі. Даже українські канали, дуже багато які розмовляють російською.

²⁹ *Територіальні т. соціокультурні умови функціонування української мови в Україні*, відп. ред. С. Соколова, Київ 2023, с. 547.

Давайте почнемо, може, ну зверху, щоб коли всі перейдуть, а потім ми, як то кажуть. Ну ми так стараємося, а верхушка, слухайте, як розмовляла російською, так і розмовляє. А що ж ви хочете від людей?

Погоджуємося з думкою, що керівники держави і місцеві чиновники відіграють важливу роль у формуванні загального ставлення до мови, і їхня чітка позиція щодо мовної політики допомагає зміцнити статус і престиж мови, показати її важливість. Утім переконані, що якщо індивідуальна мовна свідомість буде перебувати на низькому рівні, це, безперечно, перешкоджатиме процесу вдосконалення масової свідомості.

Низький рівень мовної свідомості деяких українців виявляється також в нерозумінні суті мовних конфліктів. Так, В. (ч., 1996, Сумська область, українець, рос.) переконаний у такому:

У нашій державі такий часовий період, коли влада ціленаправлено робила штучно цей конфлікт. Ну яка різниця, якою мовою розмовляє людина, якщо вона людина, то вона людина... Бо зараз мова, я вважаю, це не перше, на що треба звертати увагу... У нас зараз війна, нам зараз треба об'єднатися і перемогти нашого общого врага, спільного ворога... Ми один одного розуміємо, і Російська Федерація на нас напала не через мову. В принципі, я не знаю причини, з якої вона нас на нас напала, але точно не через мову.

Звісно, є й приклади, коли навіть під впливом війни чи нового мовного середовища, люди взагалі не змінюють своєї мовної свідомості й мовної поведінки, хоча декларативно можуть підтримувати статус української мови як єдиної державної. Вони намагаються (а інколи й не намагаються) всіляко виправдати незнання чи невикористання державної мови, зокрема пояснюючи це своїм природним правом розмовляти тією мовою, якою забажають. Водночас вони вважають себе українцями й навіть можуть засуджувати російську агресію. На їхню думку, мова не є ознакою національності. Проте оскільки постійно збільшується кількість українців, які переходять на українську або починають гостріше реагувати на порушення мовного законодавства, то ті, хто не бажає змінювати свою мовну поведінку, нерідко почувають себе ображеними і частіше стають учасниками мовних конфліктів.

Наприклад А. (ж., 2004, Кіровоградська обл., українка, укр.) (зараз проживає в м. Києві) вважає себе україною, тому що народилася в Україні. «Папа в мене расіянін, мама в мене западенка, і вся мамина лінія тоже западенці, а дедушка в мене татар кримський», – так дівчина описує свою родину. На запитання, яка мова є її рідною, відповідає, що звикла говорити російською, але рідною є все-таки українська. Проте інформантка достеменно не розуміє, що таке рідна мова:

І. А що таке рідна мова?

А. Ну якою я все життя говорю.

І. Ага. Але ж ти не все життя говориш українською? Чому кажеш українська рідна?

А. Не знаю. Бо просто так (сміється). Ну якби я ж живу в Україні і логічно це має бути, що моя рідна мова українська.

Заглибившись в інтерв'ю А., дізнаємося: переконання, що рідною мовою має бути українська, за словами дівчини, «їй вбили в голову з дитинства в школі»: «Я б не сказала, що в мене є якась мова, яка конкретно мені рідна. От у мене такого немає. Я можу в принципі що на українській говорить, що на російській, що на суржику». Як бачимо, респондентка не може конкретно ідентифікувати себе з якоюсь одною мовою і навіть сама не розуміє, яка мова для неї є рідною. Крім того, її мовна свідомість викривлена стереотипами про масове побутування російської мови в Україні:

Ну загалом, скажем так, якщо брати час до війни, то всі говорили на російській мові, ну велика частина України реально говорила на російській, тому що ну це було популярно, це було модно, і всі вчили російську мову і старались говорити нею, от. Із-за цього і зараз багато людей говорять російською, тому що вони так звикли.

Перехід багатьох людей на українську під впливом повномасштабної війни дратує А.:

Багато людей почали тіпа говорити українською мовою. Тіпа круті там, туди сюди, це шось доказує, хотя на самом то деле це вопше нічого не доказує. Я не считаю, що те, що там люди почнуть розговарівать на українском і тіпа перестануть ракети падать, ну. Од цього нічого не поміняється! То, що Путін дібіл, то російська мова в цьому не віновата.

Дівчина каже, що ставиться до людей, які перейшли на українську з «**прізре-нієм**», говорить, що це «**показуха**», і вважає недоцільним «**себе сковувать в чомусь**», зазначаючи, що в повсякденному житті їй достатньо знати російську мову, а українську мову ні їй, ні в майбутньому її дітям знати не обов'язково. Зауважте, що розмиття мовної ідентичності, фактична відсутність мовної свідомості руйнують і національну ідентичність інформантки: на запитання, чи могла б А. змінити свою національну ідентичність, вона відповіла «так». Зверніть також увагу, що, розмовляючи з українськомовним інтерв'юером, А. таки намагається послуговуватися українською (хоча й недосконалою). Тому припускаємо: якщо буде всуціль українськомовне середовище, і вона, і люди зі схожими поглядами спілкуватимуться українською.

Уважаємо, що низький рівень мовної свідомості багатьох українців може призвести до занепаду у використанні державної мови та загрози втрати

культурних цінностей, пов'язаних із мовою. Адже якщо в російськомовних недостатнє розуміння важливості державної мови і її ролі в культурі та ідентичності, це може гальмувати їхній перехід на українську мову. Крім того, як видно з прикладу інформантки А., відсутність мовної свідомості, нерозуміння цінності державної мови для збереження нації навіть може стати причиною втрати національної ідентичності.

З огляду на це завданням мовної політики є регулювати використання державної мови в країні, забезпечити якісну мовну освіту, контролювати вживання державної мови в медіа та сприяти створенню й поширенню українськомовного контенту. Зміни мовної поведінки російськомовних українців у перспективі, очевидно, призведуть до поступового вдосконалення їхньої мовної свідомості. Цілком погоджуємося з таким міркуванням Л. (ж., 1962, Маріуполь, українка, рос., зараз – укр.): «Ну що ти можеш для Батьківщини зробити? Ну просто почни розмовляти її мовою, поважай її, хоча б це». Безперечно, дотримання такої поради буде сприяти розширенню українського мовного простору.

Висновки

Отже, унаслідок російської збройної агресії українці стали більше усвідомлювати свою національну та мовну ідентичність. Серед основних причин, що зумовили зміни мовної свідомості українців, зокрема російськомовних ВПО, виділяємо вплив війни та нового українськомовного середовища. Удосконалення індивідуальної мовної свідомості виявляється в розумінні важливості використання державної мови, її зв'язку з культурою та історією, а також в особистому бажанні розвивати та підтримувати свою мову.

Зміни мовної свідомості українців втілюються в змінах їхньої мовної поведінки. Проте, як показав аналіз мовних біографій, не завжди трансформується саме свідомість: інколи – лише поведінка (наприклад, суто з прагматичних мотивів). Водночас припускаємо, що зміни мовної поведінки можуть згодом вплинути й на зміну мовної свідомості. На наш погляд, це складний, взаємопов'язаний процес, який потребує подальшого вивчення. Однак, безумовно, війна прискорила українізацію комунікативного простору, українську мову зараз стали усвідомлювати як символ української нації та засіб національної самоідентифікації. З огляду на це можемо передбачити, що українці будуть ще більше підвищувати рівень своєї мовної свідомості, а це в перспективі призведе до ширшого використання державної мови в усіх сферах комунікації.

Виконана наукова розвідка може бути корисною для розуміння психологічних чинників зміни мовної поведінки українців та порівняльного аналізу мовної свідомості інформантів в діахронії. Перспективним для майбутніх досліджень вбачаємо вивчення змін мовної свідомості вимушених переселенців з України за кордоном, а також глибше дослідження мовної поведінки осіб з різною мовною свідомістю (або різних цільових груп).

REFERENCES

- Danylevs'ka O., *Ukrayins'ka mova v ukrayins'kiy shkoli na pochatku XXI stolittya: sotsiolingvistychni narysy*, Kyiv 2019.
- Franceschini R., *Language biographies*, "Sociolinguistica" 2022, № 36 (1-2).
- Hnatiuk L., *Movna svidomist' yak ob'jekt doslidzhen' u zakhidnoyevropeyskiy linhvistytsi (ohlyad nimets'komovnykh prats')*, «Ukrayins'ke movoznavstvo» 2012, № 42.
- Kiss N., Shumyts'ka H., *Sotsiolingvistychnyy metod movnoyi biografiyi ta praktyka yoho zastosuvannya na Zakarpatti*, [v:] *Sotsial'ne u movi ta mova v sotsiumi: kolektyvna monohrafiya*, Kyiv 2023.
- Kots' T., *Movna svidomist' u synkhroniyi ta diakhroniyi*, «Movoznavstvo» 2017, № 1.
- Kots' T., *Ponyattya «Movna svidomist'» u suchasniy linhvistychniy terminosystemi*, «Terminolohichnyy visnyk» 2023, № 7.
- Masenko L., *Konflikt mov ta identychnostey u postradyanskiy Ukraini*, Kyiv 2020.
- Mykhal'chuk O., *Stavlennya do movy v koordynatakh movnoyi povedinky: ukrayins'kyi kontekst*, „Studia Ucrainica Varsoviensia” 2015, t. 3.
- Nahorna L., *Ponyattya «natsional'na identychnist'» i «natsional'na ideya» v ukrayins'komu terminolohichnomu prostori*, «Politychnyy menedzhment» 2003, № 2.
- Osadcha Ya., *57 % hromadyan staly bil'she spilkuvatysya abo pereyshly na ukrayins'ku – opytuvannya*, «Ukrayins'ka pravda» 20.10.2022 [v:] <https://life.prawda.com.ua/society/2022/10/20/250940/>.
- Pavlenko A., *Autobiographic Narratives as Data in Applied Linguistics*, "Applied Linguistics" 2007, № 28/2.
- Pidkuymukha L., Kiss N., *Battle of narratives: Political memes during the 2019 Ukrainian presidential election*, "Cognitive Studies | Études cognitives" 2020, № 20.
- Rovenchak O., *Etnichni y movni identychnosti ta praktyky ukrayins'kykh migrantiv do Polshchi ta Hretsiyi*, «Sotsial'na psykholohiya» 2011, № 6 (50).
- Ruda O., *Ridna mova vs mova povsyakdennoho spilkuvannya v otsinkakh ukrayintsiv*, „Slavia Meridionalis” 2021, № 21.
- Shoste zahalnonatsional'ne opytuvannia: movne pytannia v Ukraini*, «Sotsiolohichna hrupa Reytynh» 19.03.2022, [v:] https://ratinggroup.ua/research/ukraine/language_issue_in_ukraine_march_19th_2022.html.
- Selihey P., *Movna svidomist': struktura, typolohiya, vykhovannya: monohrafiya*, Kyiv 2012. *Terytorial'ni ta sotsiokul'turni umovy funktsionuvannya ukrayins'koyi movy v Ukraini*, vidp. red. S. Sokolova, Kyiv 2023.
- Sokolova S., *Zminy u stavleni ukrayintsiv do mov na tli povnomasshtabnoho vtornnennya Rosiyi v Ukrainu*, «Ukrayins'ka mova» 2023, № 1.
- Shevchuk-Kliuzheva O., *The sociolinguistic aspect of Ukrainian Russian child bilingualism on the basis of a survey of Ukrainian families*, "Cognitive Studies | Études cognitives" 2020.
- Viyina i mova: yak rosiys'ke vtorgnennya zminylo stavlennya ukrayintsiv do chynnykiv identychnosti – ekspertne obhovorennia*, «Fond Demokratychni initsiatyvy imeni Il'ka Kucheriva» 3.06.2022, [v:] <https://dif.org.ua/article/viyina-i-mova-yak-rosiyske-vtorgnennya-zminilo-stavlennya-ukraintsiv-do-chinnikiv-identychnosti-ekspertne-obgovorennia>.

ПРО АВТОРОК

Наталія Матвєєва – доктор філософії, викладач кафедри української мови та славістики, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка.

Основні публікації: книга: *Двомовність у сучасному комунікативному просторі Києва*, Київ 2022. **Статті:** *Сучасний комунікативний простір української столиці*, «Українська мова» 2020, вип. 1 (73), с. 141-152; *Ukrainian-Russian Bilingualism and Diglossia in the Communicative Space of Kyiv*, [in:] *Language Politics, Language Situations and Conflicts in Multilingual Societies*, ed. by D. Muller and M. Wingender, Harrassowitz 2021, p. 225-238; *Особливості білінгвальних практик жителів Києва й Тернополя*, «Мова: класичне – модерне – постмодерне» 2022, вип. 8, с. 83-99, [в:] <https://doi.org/10.18523/lcmp2522-9281.2022.8.83-99>; *Війна і ставлення українців до мови*, «Українська мова» 2023, вип. 3 (87), с. 3-18.

ORCID: 0000-0001-6290-9381

E-mail: natalyamatveieva@gmail.com

Іванна Цар – кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу стилістики,

культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України. **Основні публікації: статті:** *The language behavior of Kyiv youth in a bilingual environment. Discourse and Practice of Bilingualism. Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan*, Harrassowitz 2020, p. 157-175; *Мовна адаптація молодих переселенців із Донбасу та Криму в білінгвальному середовищі*, «Українська мова» 2020, вип. 1 (73), с. 113-128; *Мовна стійкість, мовна толерантність і мовний конформізм в повсякденному спілкуванні молоді*, «Психолінгвістика» 2016, вип. 19 (2), с. 68-77; *Суржик у сприйнятті російськомовної молоді*, [in:] *Jahrbuch der XI. Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik «Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht»*. Reihe: *Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik*, Bd. 2020, herausgegeben von Olena Novikova und Ulrich Schweier, München 2021, S. 194-205; *Мовна адаптація етнічних росіян у західноукраїнському ареалі*, «Українська мова» 2023, вип. 2 (86), с. 54-71.

ORCID: 0000-0002-9764-5758

Email: vakavaka7@gmail.com